

УДК 94:636.2-048.87:811.161.2'37:728.1(477-14-22)

СЕМАНТИКА ТЕРМІНА “ТОЛОКА” В ЗАНЯТТЯХ І ЗВИЧАЄВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

У статті йдеться про етимологію та семантику українського терміна “толока”, аналоги якого присутні в усіх слов’янських народів, й були перейняті від слов’ян сусідніми романськими, балтськими та угро-фінськими етносами. На основі залученого широкого кола польових, архівних і літературних матеріалів автор висловлює та об’рунтовує думку, що іменник “толока” утворений від кореня “товк=толк” й пов’язаний з дієсловом “товкти” в значеннях “витоптувати траву”, “місити глину”. Простежено набуття цим словом низки семантичних навантажень, зокрема “пасовисько для худоби”, “будівництво з використанням глини”, “взаємодопомога під час будівництва каркасних споруд”, “поле під паром”, “відробіткова рента”, “добровільне виконання селянами робіт для великих землевласників за частування” та “взаємодопомога загалом”.

Ключові слова: толока, клака, взаємодопомога, сільська громада, пасовисько, пар, відробіткова рента.

Взаємодопомога здавна відігравала помітну роль у побуті українських селян. У другій половині XIX – на початку XX ст. найрозповсюдженішою її формою була толока – гуртове виконання робіт за частування та наступний відробіток. Залежно від виконуваної роботи, традиційна толока мала багато різновидів: під час будівництва, косовиці, жнив, обмолоту збіжжя, садіння та копання картоплі, чищення кукурудзи, лущення гороху та квасолі, шаткування капусти тощо.

Толоки як форми традиційної сусідської трудової взаємодопомоги в українців торкалися багато вітчизняних дослідників, зокрема, Анатолій Пономарьов¹,

¹ Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій / А. Пономарьов. Київ, 1994. С. 214–215.

Ганна Горинь², Володимир Сироткін³, Степан Макарчук⁴, Марина Гримич⁵. Цей звичай у громадському побуті інших слов'янських етносів розглядали Наталія Тихоницька⁶, Дмитрій Зелєнін⁷ (у росіян), Генрик Святковський⁸, Анна Дрождж⁹ (у поляків) та інші вчені¹⁰.

Аналіз наукової літератури, яка містить інформацію про толоку, дозволяє стверджувати: і самий звичай, і семантику слова, яким його позначали, учені поки що досліджували на обмеженому колі джерел. Етнологи розглядали звичай толоки не в проблемному ключі, а описово; поза увагою дослідників залишився його культурно-генетичний аспект. Філологи, зокрема етимологи, для тлумачення слова “толока” використовували його згадки в етнографічних (описових) джерелах та літературних творах, не знаючи про всі нюанси позначуваних ним явищ. Тому вважаємо можливим висловити своє припущення щодо етимології та семантики слова “толока”, спираючись насамперед на власні польові етнографічні матеріали, зібрані під час експедицій 2005–2010 років на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, а також дослідження інших учених. Вони дозволяють не лише показати наявність терміна “толока” на означення взаємодопомоги на тій чи іншій території українських земель, а й простежити специфіку його вживання.

² Горинь Г. Й. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Г. Горинь. Київ, 1993. С. 122; *Йї ж.* Громадський побут сільського населення // Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). Київ, 1989. С. 88–90; *Йї ж.* Сільська громада та громадський побут // Історія української культури: В 5 т. Київ, 2001. Т. 2. С. 154–155; *Йї ж.* Толока // Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. С. Павлюка. Львів, 2007. С. 597–598.

³ Сироткін В. Сімейний та громадський побут / В. Сироткін // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. Київ, 1994. С. 159–160; *Його ж.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне, 1999. Кн. 1. С. 373–375; *Його ж.* Традиційні форми взаємодопомоги // Поділля: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1994. С. 150–154.

⁴ Макарчук С. Громада і громадський побут / С. Макарчук // Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. С. А. Макарчука. Львів, 2004. С. 337–338.

⁵ Гримич М. В. Громада і громадський побут / М. Гримич // Українська етнологія: Навч. посібн. / За ред. В. Борисенко. Київ, 2007. С. 231–232; *Йї ж.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ, 2006. С. 379–382.

⁶ Тихоницька Н. Сельскохозяйственная толока у русских / Н. Тихоницька // Советская этнография. 1934. № 4. С. 76–90.

⁷ Зелєнін Д. К. Восточнославянская этнография / Д. Зелєнін / Пер. с нем. К. Д. Цивиной. Москва, 1991. С. 362–363.

⁸ Świątekowski H. Pomoc sNiesiedzka przy budowie / H. Świątekowski // Prace i materiaiy etnograficzne. Jodź; Lublin, 1950/1951. Т. VIII–X. S. 549–561.

⁹ Droïdĭ A. Pomoc wzajemna. Wspoidziaianie spioeczne i pomoc sNiesiedzka / A. Droïdĭ / Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław; Cieszyn, 2002.

¹⁰ Вештарт Г. Ф. Талака / Г. Вештарт // Этнографія Беларусі. Энциклапедыя. Мінск, 1989. С. 491; Романовъ Е. Р. Белорусскій сборникъ / Е. Романовъ. Вильно, 1912. Вып. VIII: Быть белорусса. С. 5; Маркова Л. В. Сельская община у болгар в XIX в. / Л. Маркова // Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Труды. Новая серия. Москва, 1960. Т. 62: Славянский

Семантикою слова “толока”, безпосередньо пов’язаною з його етимологією, найбільше цікавилися російські народознавці періодів романтизму – початків позитивізму¹¹ та укладачі словників¹².

За українським етнологом Костем Копержинським, для визначення громадської праці на теренах усієї Слов’янщини вживалося слово, яке в праїндоевропейській формі звучало як “*telkos*”, а в праслов’янській – “*tolka*”. Згодом воно трансформувалося у “*толока*” в українців, “*малака*” у білорусів, “*толока*”, “*малака*” у росіян, “*тлака*” у болгар, “*tolka*” у словенців, “*tioka*”, “*tiyka*”, “*tiuka*” у поляків, “*talkos*” у сусідніх зі слов’янами литовців, “*talka*”, “*tolka*”, “*talcinik*” у латвійців. Учений звернув увагу й на те, що подекуди гуртова праця мала назви з іншими коренями: “*помочь*” (росіяни), “*мобе*” (серби) тощо¹³.

На думку сучасних українських етимологів, українське слово “*толока*”, російське “*толока*”, білоруське “*малака*”, польське “*tioka*”, болгарське “*тлака*”, македонське і сербо-хорватське “*тлака*”, словенське “*tlaka*”, литовське і латвійське “*talka*” безсумнівно є спорідненими. Вони також припускають, що термін “*тлака*” може походити від дієслів “*tlauit*” та “*tlauit*”, які у чеській і словацькій мовах означають відповідно “*толочити*” та “*товкти*”. Окрім дієслів “*товкти*” (українці), “*tolkti*” (поляки), слово “*толока*”, найвірогідніше, семантично може бути пов’язане також з польським “*tiok*” у значенні “*скупчення людей, предметів*”¹⁴.

этнографический сборник. С. 96; Шихарева М. С. Сельская община у сербов в XIX – начале XX в. / М. Шихарева // Там же. С. 163. Докладніше див.: Народы европейской части СССР // Народы мира: Этнографические очерки. Москва, 1964. Т. I. С. 346, 408, 418, 475, 498, 853.

¹¹ Снегирев И. М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды / И. Снегирев. Москва, 1837. Вып. 1. С. 202–203; Сахаров И. Сказания русского народа / И. Сахаров. Санкт-Петербург, 1849. Т. II. Кн. 5–8. С. 35; Забылин М. Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / М. Забылин. Репринт. воспроизв. изд. 1880 г. Москва, 1990. С. 95.

¹² Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: У 2 т. / Г. Аркушин. Луцьк, 2000. Т. 2: О–Я. С. 204; Горбач О. Словник говірки села Бродина / О. Горбач. // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / За ред. Я. Закревської. Львів, 2000. С. 288, 347; Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах) / М. Грицак. Львів, 2008. – С. 78; Грінченко Б. Словарь украинского языка: В 4-х т. / Репринт. вид. за 1907–1909 рр. / Б. Грінченко. Київ, 1959. Т. 4: Р–Я. С. 272–273; Етимологічний словник української мови: У 7 т. Київ, 1985. Т. II: Д–Копці. С. 453; Етимологічний словник української мови: У 7 т. Київ, 2006. Т. V: Р–Т. С. 593–594; Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До IV Міжнародного з’їзду славістів / А. Москаленко. Одеса, 1958. С. 38, 71; Не’рич М. Скарби гуцульського говору: Березови / М. Не’рич. Львів, 2008. С. 169; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. / М. Онишкевич. Київ, 1984. Ч. 2. С. 295; Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області / Ю. Піпаш, Б. Галас. Ужгород, 2005. С. 193; Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці, 2005. С. 206, 548; Словник староукраїнської мови. XIV–XV ст. / За ред. Л. Л. Гумецької, І. М. Керницького. Київ, 1978. Т. 2. С. 435; Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. Львів; Нью-Йорк, 2008. С. 143, 254.

¹³ Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов’янських народів у найдавнішу добу розвитку / К. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні / За ред. К. Грушевської. Київ, 1926. Вип. 1–2. С. 39.

¹⁴ Етимологічний словник української мови... Т. V. С. 594.

Подекуди (Буковина, буковинські частини Гуцульщини та Поділля, терени Східного і навіть Західного Поділля¹⁵) толоку позначали словом “клака”¹⁶. Так, австрійський історик й етнограф Раймунд Фрідріх Кайндль, описуючи розвагу буковинських гуцулів, зазначив:

“Танцюють на весіллях, хрестинах, храмах і на клаці, або толоці, тобто спільному надаванні допомоги, яку сільські мешканці виконують один для одного безплатно”¹⁷. Респонденти з української Буковини розповідали: “Колись, як був молодий, ходив-єм на клаку, вичирниці” (с. Кострижівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл.); “Людину природно кегни до гурту на клаку як на баль” (с. Прилипче Заставнівського р-ну)¹⁸.

Філологи вважають, що слово “клака” споріднене з молдавським “клакэ” (гуртова робота, панщина) та румунським “claca”, які, на їхню думку, походять від сербо-хорватського “тлака” (панщина, примусова робота) чи від болгарського “тлака” (безоплатна колективна допомога в роботі сусідам та родичам, вечорниці), тісно пов’язаних з українським “толока”¹⁹.

Отже, південною межею поширення слів, подібних за звучанням та написанням до “толоки” є терени проживання південних слов’ян, румунів та молдаван, а північною – фінів (“talkko”)²⁰. Найсхідніше такі терміни, як уже зазначалося, зустрічалися на території проживання росіян, найзахідніше – на землях колишньої Пруссії. Зокрема, саме від давнього пруського “talk” у значенні “плата за працю частуванням” російський етнограф Михайл Забілін, без належної аргументації, виводив походження слова “толока” у слов’ян²¹. Найімовірніше, це твердження він прочитав у праці іншого російського народознавця – Івана Снеґірьова, або у процитованому ним першоджерелі – “Історія Ліфляндії”²² естонського історика німецького походження Християна Кельха (1657–1710):

¹⁵ Шило Г. Наддністрянський регіональний словник... С. 143, 254; Москаленко А. А. Словник діалектизмів... С. 38.

¹⁶ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їхнє життя, звичаї та народні перекази / Пер. з нім. З. Пенюк / Р. Ф. Кайндль. Чернівці, 2003. С. 16, 35; Національний архів наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі НАНФ ІМФЕ НАН України), ф. 14–5, спр. 516, арк. 17 зв., 19 зв., 21, 22 зв., 23 зв., 24 зв.; Словник буковинських говірок... С. 206.

¹⁷ Кайндль Р. Ф. Гуцули... С. 16.

¹⁸ Словник буковинських говірок... С. 206.

¹⁹ Етимологічний словник української мови... Т. II. С. 453; Москаленко А. А. Словник діалектизмів... С. 38.

²⁰ Грот Я. К. Сравнительныя замечанія о русскихъ словахъ / Я. Грот // Известія Императорской Академіи Наукъ по отделенію русскаго языка и словесности. Санктъ-Петербургъ, 1836. Т. V. Вип. 2. С. 350.

²¹ Забылин М. Русский народ... С. 95.

²² Ліфляндія (Лівонія) – історична область у північній Прибалтиці; на рубежі XII–XIII ст. цим терміном називали територію розселення племені лівів, у другій чверті XIII – першій половині XV ст. – усю територію сучасних Латвії та Естонії; у другій половині XV–XVIII ст. – територію сучасних північної Латвії до ріки Західної Двіни та південної Естонії.

В середині короткого літа, під час жнив, ті (господарі. – *Р. Т.*), котрі мають велику ниву, зазвичай скликають достатню кількість людей, щоб з їхньою допомогою швидше закінчити жнива; цим помічникам вечором роблять частування, яке там називається “талком” (“*talckus*”). Це слово походить від давнього естського чи пруського “*talck*”, яке означає роботу не за плату, а за їжу та пиття, хоча запрошені на толоку цілий день важко працюють, проте вночі, скінчивши роботу, співають, танцюють і веселяться²³.

Російський етнограф Іван Сахаров також цитував працю Х. Кельха з його описом толок, зазначаючи, що це слово походить від давнього естського “*talck*” (робота за частування). Цікаво, що за І. Сахаровим, білоруси називали “толокою” лише частування робітників²⁴, позначаючи саму взаємодопомогу словом “помочь”:

В білоруських селах [...] відбувається “толока”, частування для трударів, скликаних на “помочь” угнювати поле. Зібраних охотників пригоспають обідом, вином і брагою; пісні та ігри закінчують свято “толоки” [...]²⁵.

Ще однією дефініцією досліджуваного нами слова, яка зі слов’ян притаманна лише білорусам, є “*покровителька жнив і родючості Талакб*”²⁶. Залишається відкритим питання: наскільки давнім за походженням і наскільки поширеним є цей, пов’язаний зі жнивами, міфологічний персонаж, позаяк в переважній більшості білоруської етнографічної літератури таке значення слова “*талака*” відсутнє²⁷.

Як уже зазначалося, вірогідно, що термін “толока” має праіндоєвропейські корені. Проте з усіх етносів індоєвропейської мовної сім’ї, подібні за формою та значенням до українського “толока” слова були поширені лише на теренах Слов’янщини, а також у мовах сусідніх зі слов’янами молдаван, румунів, пруссів, литовців, латвійців, естонців і фінів. Цікаво, що ця територія збігається переважно з теренами проживання та міграції носіїв Празько-Корчацької та Пеньківської археологічних культур (відповідно склавнів й антів)²⁸.

Більшість мовознавців, праці яких давно стали класичними, зокрема Александр Брюкнер, припускали, що балтійські та романські етноси запозичили

²³ *Снегирев И. М.* Русские простонародные праздники... С. 202–203.

²⁴ Окрім білорусів і латвійців таке значення слів, генетично споріднених з толокою, присутнє подекуди у литовців і фінів (*Грот Я. К.* Сравнительныя замечанія о русскихъ словахъ... С. 350).

²⁵ *Сахаров И.* Сказанія русскаго народа... С. 35.

²⁶ *Васілевіч У.* Талака / У. Васілевіч // Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік. Мінск, 2004. С. 503.

²⁷ *Вештарт Г. Ф.* Талака... С. 491; *Романовъ Е. Р.* Белорусскій сборникъ... С. 5. У 1997 р. білоруська дослідниця Тацяна Валодзіна опублікувала в Мінську працю “Талака ў сістэме духоўнай культуры беларусаў”. На жаль, ми ще не мали змоги познайомитися з її основними ідеями. Можливо, наведена у ній інформація дещо прояснить ситуацію щодо “Талаки”.

²⁸ *Баран В. Д.* Давні слов’яни / В. Баран. Київ, 1998. [Україна крізь віки] Т. 3. С. 83–84. Анти в V–VII ст. проживали, зокрема, й на теренах Поділля (*Баран В. Д.* Давні слов’яни... С. 80–88).

термін “толока” від слов’ян²⁹. Висловлюються також думки, що слов’яни перейняли слово “толока” з балтійських мов, найімовірніше з литовської³⁰. Можна припустити й те, що цей термін може мати балтсько-слов’янські джерела.

Російський філолог, засновник картотеки словникового сектора Інститута російської мови Російської АН Яков Грот торкався тлумачення слова “толока” досить часто. Він уважав, що цей термін походить від слова “толочься”, яке у поляків (“*toluch się*”) і чехів (“*tluci se*”) означає “метушитися”, “итовхатися з іншими”. На основі цього Я. Грот зробив висновок: первісне значення слова “толока” – не частування, а робота, яку виконує спільно гурт людей. Отже, на думку вченого, терміни “*talka*” (литовці), “*talks*” (латвійці), “*talkko*” (фіни) відображають лише заключний етап звичаю взаємодопомоги – гостину. Натомість у слов’ян слово “толока” зберегло своє первісне значення – “взаємодопомога за частування”. Тому вірогідніше, що воно поширилося зі Слов’янщини на територію проживання балтів, а не навпаки³¹, хоча недоцільно зовсім відкидати можливість розвитку значення терміна “толока” з частування господарем робітників у взаємодопомогу – працю, яку вони виконували гуртом.

Однак, яка ж все-таки етимологія слова “толока”?

Український філолог Борис Грінченко навів такі його значення: робота гуртом не за плату, а за частування; поле, що знаходиться під паром і використовується для випасу худоби; вигін; громадський ліс. Він подав також деривати слова “толока”: “толочанин”, “толочення”, “толочний”. Особливу увагу дослідника привернуло дієслово “толочити” (витоптувати посіви, траву: “Цуцу, босий! Не толоч проса”; “Паси, паси, коли хоч, тільки трави не толоч”)³². Саме у гаслі “Толочь” розглянув термін “толока” відомий мовознавець Володимир Даль³³. Зауважимо й те, що термін “толок”, який вживався українськими селянами, означав знаряддя для трамбування³⁴.

Щодо поширення слова “толока” зі семантикою “взаємодопомога” на українській етнічній території, то сучасний етнолог і фольклорист, провідний знавець звичаєвого права українців М. Гримич зазначила: “На Західній Україні, де терміна “толока” у значенні виконання колективних трудомістких робіт не існувало, переважали дієслівні конструкції на їх позначення”³⁵. Це твердження авторка запозичила в експерта з питань традиційної української сільської громади Г. Горинь, яка стверджувала, що в Карпатах дефініція “толоки” як форми

²⁹ Етимологічний словник української мови... Т. V. С. 594.

³⁰ Толока // Режим доступу: uk.wikipedia.org. [15. 10. 2010].

³¹ Грот Я. К. Сравнительныя замечанія о русских словах... С. 350.

³² Грінченко Б. Словарь украинскаго языка... С. 272–273.

³³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. Даль. Москва, 2001. Т. 4: С–V. С. 241.

³⁴ Етимологічний словник української мови... Т. V. С. 593.

³⁵ Гримич М. Громада і громадський побут... С. 231; *Ії же*. Звичаєве цивільне право українців... С. 380.

взаємодопомоги майже невідома аж до початку ХХ ст.; взаємодопомогу тут позначали залежно від виду роботи, яку виконували: “*йду до сіна*”, “*йду на капусту*”, “*йду дерти пір'я*”, або “*йду помочи*” загалом³⁶.

Матеріали, зібрані автором цих рядків під час польових етнографічних досліджень у селах Радехівського, Яворівського, Мостиського, Самбірського та Старосамбірського районів Львівської, Богородчанського району Івано-Франківської, Тернопільського, Терехівського, Підволочиського та Кременецького районів Тернопільської, Горохівського району Волинської, Радивилівського, Острозького та Гошанського районів Рівненської, Славутського району Хмельницької, Тячівського району Закарпатської областей спонукають не погодитись із наведеним твердженням М. Гримич.

Нижче зроблено спробу охарактеризувати масштаби поширення терміна “*толока*” у середовищі селян Південно-Західного історико-етнографічного регіону України у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст., зокрема зі значенням “*трудова сусідська взаємодопомога*”, і виявлено, що на території східної Волині³⁷, Західного, Східного та Буковинського Поділля³⁸ позначення термінами “*толока*” чи “*клака*” усіх робіт, виконуваних гуртом, є звичним явищем (хоча й тут, подекуди, для деяких з них існували локальні назви – наприклад, дертя пір'я – “*оденьки*”³⁹). Проте термін “*толока*” найчастіше означав сусідську взаємодопомогу під час найбільш трудомісткої роботи – будівництва з “*дерева, глини та соломи*”.

Натомість мешканці частини західної Волині термін “*толока*” вживали спорадично, і як у попередньому випадку – майже виключно на означення взаємодопомоги під час будівництва стін та стелі з використанням глини. Взаємодопомога під час інших робіт, включно з хліборобством, окреслювалася тут переважно словами “*допомога*”, “*поміч*”, а також терміном “*помогти*”⁴⁰.

На теренах Опілля під час виконання українськими селянами сільськогосподарських робіт, наприклад, під час гуртового чищення кукурудзи (“*теребити кукурудзу*”), термін “*толока*” не розповсюджений⁴¹. Це слово у

³⁶ Горинь Г. Й. Громадський побут сільського населення Українських Карпат... С. 122.

³⁷ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ), ф. 119, оп. 17, спр. 218-е, арк. 2, 6, 9, 14, 17 (Польові етнографічні матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 11–18 липня 2007 р. у Славутському р-ні Хмельницької обл.).

³⁸ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 12 зв., 13 зв., 14; Записано 09.08.2005 р. у м. Львові від уродженця с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Тарнавського Анатолія Герасимовича, 1940 р. н.; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 1–26 зв.; Москаленко А. А. Словник діалектизмів... – С. 38, 71; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 17 зв., 18 зв.

³⁹ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 218-е, арк. 17, 18, 21.

⁴⁰ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 162, арк. 1, 23, 47, 77 (Польові етнографічні матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–21 липня 2006 р. у Кременецькому р-ні Тернопільської обл.).

⁴¹ Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядн. та авт. передмови Н. М. Глібчук. Львів, 2005. С. 109.

різних формах вживалося, коли йшлося про будівництво з використанням глини: “На землю насипали полову (“щоб не чіпало землю”), на якій місили глину. Жінки робили (“толочили”) вальки, крутячи на дошці солому з глиною, а чоловіки заплітали їх поза коли каркаса стіни”⁴².

На теренах Надсяння взаємодопомогу позначали здебільшого термінами “на охоту”, “поміч”. Слово “толока” в цьому значенні вживалося тут спорадично – найчастіше ним називали взаємодопомогу під час будівництва зрубно-каркасно-дильованих споруд, а також обмазування стелі глиною з метою її утеплення та з протипожежних міркувань⁴³.

На теренах контактної зони Бойківщини та Покуття більшість видів толочних робіт мали специфічні народні назви: “*пірдрахи*” (взаємодопомога під час дертя пір’я), “*чистили*” та “*сікали*” (під час чищення та кришіння капусти), “*боболуцики*” (під час луцення бобів та квасолі) тощо. Лише взаємодопомогу під час будівництва, жнив і копання картоплі називали тут здебільшого “*толокою*”⁴⁴. Безперечно, що толоки під час копання картоплі на території України (Слов’янщини загалом) є пізнім явищем, оскільки ця городня культура стала “другим хлібом” українських селян лише у ХІХ ст.⁴⁵. Стосовно взаємодопомоги під час будівництва та жнив, то на окреслених вище теренах для означення роботи першого виду слово “*толока*” вживали частіше. Її специфіка полягала в тому, що будівництво дерев’яних хат здійснювали майстри-спеціалісти, а “*толокою*” називали лише валькування глиною стін і стелі, яке допомагали виконати родичі та сусіди⁴⁶:

Помагают хату будувати. [...] То – “*толока*”. То так називають віддавно. То ше батьки так називали. Толока – одно другому помагают. [...] Хати з дерева будували. В нас так: стіни обмазані і з надвору, і зсередини хати. Раніше тоже могли глиною

⁴² Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Р. Радович // Записки НТШ. Львів, 1995. Т. ССХХХ. Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 84.

⁴³ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 177-е, арк. 5, 8, 11, 20, 23 (Польові етнографічні матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–10 липня 2007 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.).

⁴⁴ Записано 13. 07. 2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Луніва Василя Степановича, 1926 р. н.; Записано 11. 07. 2008 р. у с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мандзюка Романа Дмитровича, 1925 р. н.; Записано 14. 07. 2008 р. у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Пронь Ганни Іванівни, 1929 р. народж., Ярової Юстини Олексіївни, 1932 р. н.

⁴⁵ Глушко М., Гошко Ю. Основні сільськогосподарські заняття / М. Глушко, Ю. Гошко // Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. С. А. Макаруча. Львів, 2004. С. 181.

⁴⁶ Записано 13. 07. 2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Яшук Марії Миколаївни, 1928 р. н., Макар Юстини Михайлівни, 1932 р. н.; Записано 13. 07. 2008 р. у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дереня Івана Миколайовича, 1936 р. н.; Записано 14. 07. 2008 р. у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

обмазувати стіни. Сусіди приходили помагати глину місити. Кіньми місили. Зроблять таку яму, кінь там ходить і ногами місить. А як не, то люди ходять і ногами глину місять⁴⁷.

Відомості, зібрані діалектологом Михайлом Онишкевичем, які свідчили б про поширення слова “толока” у значенні взаємодопомоги на теренах Бойківщини, доволі скупі й представлені інформацією лише з двох сіл. Учений зафіксував його зі семантикою “*безоплатна допомога сусідові в збиранні сіна*” у с. Ямельниці Сколівського району Львівської області та зі семантикою “*безоплатна допомога сусідові в праці взагалі*” у с. Вишкові Долинського району Івано-Франківської області⁴⁸. Слово “толока” зі семантикою “*взаємодопомога*” зафіксоване також у бойківському с. Торуні Міжгірського району Закарпатської області⁴⁹.

Те, що термін “толока” у значенні взаємодопомоги на території Бойківщини не дуже поширений, засвідчують й наші власні польові матеріали зі сіл Старосамбірського району Львівської області: взаємодопомогу, зокрема під час будівництва, тутешні мешканці називають “*поміччю*”⁵⁰. Крім того, на позначення певних толочних робіт тут і досі існують специфічні локальні назви. Так, гуртове чищення та кришіння капусти бойки Старосамбірщини позначають не лише дієслівними конструкціями (“*капустухарити*”⁵¹), а й іменниками “*чистильник*” і “*комашня*”⁵². Остання назва спорадично вживається також для позначення молодіжних толочок під час луцення квасолі та гороху⁵³. Наголосимо: словом “*комишанье*” серби позначали взаємодопомогу під час чищення кукурудзи⁵⁴. Нашу увагу привернуло й те, що в селах, де гуртове чищення та шаткування капусти називали “*чистильником*”, “*комашнею*” позначали дії, пов’язані з апотропеїчною функцією чи поховальною обрядовістю, зокрема поминки⁵⁵. Подібне значення це слово мало також на Гуцульщині⁵⁶ та рівнинному Закарпатті⁵⁷.

⁴⁷ Записано 11. 07. 2008 р. у с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Савчин Палагни Миколаївни, 1934 р. н.

⁴⁸ *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок... С. 295.

⁴⁹ Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов / Под ред. А. Ф. Журавлева. Москва, 2001. С. 187.

⁵⁰ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 1, 8, 13, 16 (Польові матеріали на тему “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–21 липня 2005 р. у Старосамбірському р-ні Львівської обл.).

⁵¹ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат... С. 123; *Дуда Н.* Толока у системі трудових традицій українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. / Н. Дуда // Народознавчі Зошити. 1998. № 1. С. 79.

⁵² Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 55, 58, 61, 64.

⁵³ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 6.

⁵⁴ *Шихарева М. С.* Сельская община у сербов... С. 161.

⁵⁵ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 64, 76.

⁵⁶ *Шекерик-Доників І., Дудек П.* Похоронні звичаї й обряди в селі Головах Косовського повіта / І. Шекерик-Доників, П. Дудек // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т XXXI–XXXII. С. 252.

⁵⁷ *Богатырев П. Г.* Магические действия, обряды и верования Закарпатья / П. Богатырев // Вопросы теории народного искусства. Москва, 1971. С. 267.

На закарпатській частині Гуцульщини, зокрема у селах Косівській Полянці і Росішці Рахівського району Закарпатської області гуртову взаємодопомогу позначали і словом “толока”⁵⁸. Подекуди на теренах Гуцульщини та української Буковини слова “толока” та “клака” мали різні значення: перше з них означало “вигін”, друге – “гуртова праця в сусіда за частування”⁵⁹. Характерно, що у буковинців слово “клака” найчастіше означало “взаємодопомогу під час будівництва з застосуванням глиняного замісу” (будівництво “з лампачу”): “Кумнато, прийдіт до нас на клаку хату мастити” (с. Комарівці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.); “Клаков сигодни зробили лампач” (с. Подвірне Новоселицького р-ну Чернівецької обл.); “Мині такої клаки ни траба, я ліпити найму иншого майстра” (с. Старосілля Кіцманського р-ну Чернівецької обл.)⁶⁰.

У рівнинному Закарпатті, поряд зі взаємодопомогою під час дертя пір’я (“піроскуби”, “скубілля”)⁶¹ та під час чищення кукурудзи (“лупейки”⁶², “чистілля”⁶³), найпоширенішим її розновидом була взаємодопомога під час будівництва, особливо під час зведення деревини на місце будови (“помуч”, “помоч”, “толока”)⁶⁴.

На жаль, в обстежених нами закарпатських селах вдалося зафіксувати лише спорадичне вживання терміна “толока” зі семантикою “взаємодопомога”. Але про побутування цього слова на бойківській та рівнинній частинах Закарпаття дотично можуть свідчити етнографічні матеріали, зібрані співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР у серпні 1946 р. у селах теперішніх Великоберезнянського (Волосянка, Верховина-Бистра, Тихий, Гусний, Люта) та Свалявського (Керецьки, Березники) районів Закарпатської області: тут виявили так звані “телеки” – поодинокі групи родичів, котрі проживали у спільних кварталах поселення й називали себе одним прізвищем, що походило від імені давнього спільного предка, якого вже не пам’ятали. Хоча представники “телека” мали індивідуальні господарства, водночас їм належали і деякі залишки спільної власності, а також обов’язок допомагати членам іншого господарства. Нам видається небезпідставною думка, що слово “телек” могло виникнути під впливом угорської вимови терміна “толока”, зокрема у значенні трудової взаємодопомоги між односельцями (наприклад, під час будівництва, лушення кукурудзи тощо)⁶⁵.

⁵⁸ Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок... С. 193.

⁵⁹ Горбач О. Словник говірки села Бродина... С. 288, 347; Словник буковинських говірок... С. 206, 548.

⁶⁰ Словник буковинських говірок... С. 206.

⁶¹ Записано 10.08.2010 р. у с. Калини Тячівського р-ну Закарпатської обл. від Кус Олени Федорівни, 1937 р. н.

⁶² Дуда Н. Толока у системі трудових традицій... С. 77.

⁶³ Записано 10.08.2010 р. у с. Калини Тячівського р-ну Закарпатської обл. від Кус Олени Федорівни, 1937 р. н.

⁶⁴ Федака П. М. Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX ст. / П. Федака. Ужгород, 2005. С. 137.

Якщо ідеться про побутування слова “толока” зі семантикою “взаємодопомога” на теренах інших історико-етнографічних регіонів України, зокрема Північного, варто зазначити, що на території Східного Полісся воно не розповсюджене. Принаймні етнографічна експедиція під керівництвом Романа Кирчіва, яка влітку 1982 р. обстежила низку сіл Чернігівської та Сумської областей⁶⁶, встановила: звичай, коли господар просив допомоги сусідів, заздалегідь обіцяючи віддячити помічникам під час аналогічної роботи, відомий місцевим поліщукам, як “помочи” чи “пособіть”⁶⁷. “Толокою” ж тут називали облогуєчу землю, на якій випасали худобу⁶⁸. Натомість за інформацією зі с. Сильне Ківерцівського району Волинської області, наведеною мовознавцем Григорієм Аркушиним, у Західному Поліссі слово “толока” відоме тільки у значенні виконання якоїсь роботи за допомогою запрошених людей, що працюють лише за частування (“Пиріє нат’ дерла толокою”), або у формі “толокою” як синонім виразу “гусаком” (спосіб пересування звірів, коли вони йдуть один за одним)⁶⁹. Проте, як вказує волинський філолог Оксана Данилюк, у селах Бортневі та Низкиничях Іваничівського району Волинської області, поряд з багатьма назвами “лугу, де випасають корів” (“вигон”, “випас”, “пасовик”, “пасовисько”, “пастбище”, “паша”, “худовик” тощо), існувала така форма терміна “толока”, як “тулука”⁷⁰.

На теренах Південно-Східного історико-етнографічного регіону України (Середнє Подніпров’я, Слобожанщина, Південь України) слово “толока” зі семантикою “взаємодопомога” найчастіше позначало допомогу родичів і сусідів під час будівництва з використанням глини, зокрема з глиносоломи⁷¹.

Зважаючи на викладену інформацію про специфіку вживання терміна “толока” зі семантикою “взаємодопомога” серед українських селян, докладніше розглянемо традиційне будівництво на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України у другій половині XIX – на початку XX ст., а саме – характерні особливості будівельного матеріалу та технік будівництва.

⁶⁵ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 49, 49 зв.

⁶⁶ Села Каліївка, Чапліївка Шосткинського р-ну, Княжичі, Степове Ямпільського р-ну, Ново-Владимирівка, Очкіно, Порохонь, Рожковичі, Стара Гута Середино-Будського р-ну Сумської, Дегтярівка, Михальчина Слобода Новгород-Сіверського р-ну, Погорільці, Тимоновичі Семенівського р-ну Чернігівської обл.

⁶⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 285, арк. 127.

⁶⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 285, арк. 122.

⁶⁹ Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок... С. 204.

⁷⁰ Данилюк О. Назви луку та пасовища в говірках Волині / О. Данилюк // Волинь філологічна: текст і контекст. 2007. Вип. 4. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов’янському контекстах. С. 83–88.

⁷¹ Грінченко Б. Словарь украинскаго языка... С. 273; Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Чижикова. Москва, 1988. С. 79.

Відома дослідниця сільського житла Поділля Тамара Косміна стверджує, що однією з найдавніших конструкцій стін на теренах Поділля була зрубна, що чітко простежується за археологічними залишками ранньослов'янських жител. Цьому сприяла наявність у лісостеповій зоні Правобережжя великих лісових масивів, які ще в XVII ст. простягалися від Дністра до середньої течії Південного Бугу і Росі. Однак нераціональне використання деревини призвело до виснаження наприкінці XIX – на початку XX ст. лісових ресурсів Поділля. Тому головним будівельним матеріалом усього українського Лісостепу стала глина, доступніша, завдяки великим покладам, аніж деревина⁷².

Поряд зі зрубною конструкцією стін подільського житла, археологічними матеріалами з цих теренів широко представлена і стовпова, характерною особливістю якої є поєднання дерева та глини. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона переважала в лісостеповій зоні України і відзначалася декількома варіантами: стіни на стовпах у закидку з брусів, з шаром глини, з вальками і прокладкою дерева, з кіллям, обплетеним горизонтально хмизом, з патиками, обплетеними вертикально хмизом, з вальками, зі саманом⁷³. Саме для зведення жител такої конструкції, а також для будівель із безкаркасними глиняними, глинобитними та глинолитими стінами, поширеними наприкінці XIX – на початку XX ст., подоляни і скликали толоки. З другої половини XX ст. толоки організовували також і для будівництва хат із відходів промислового виробництва – шлаку⁷⁴. На жаль, Т. Косміна не описала процес виготовлення глиняного замісу для виготовлення вальків та саману, обмазування дерев'яних чи переплєтених хмизом або лозою стін, для якого на території Поділля традиційно вдавалися до толок⁷⁵.

Докладної характеристики виготовлення замісу для глиняно-солом'яних вальків на теренах Західного Поділля (“балабухів”, “галамуців”) не подав й знавець українського традиційного будівництва Архип Данилюк⁷⁶. Про зведення ж народного житла українців Волині він зазначив, що на теренах з великими лісовими угіддями (Здолбунівський, Рівненський, Острозький р-ни Рівненської, Володимир-Волинський р-н Волинської, Кременецький р-н Тернопільської, Ізяславський р-н Хмельницької обл.) будували зрувні хати. У XIX ст. тут набули поширення зрубно-каркасні споруди, а на початку XX ст. – каркасна техніка

⁷² Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження / Т. Косміна. Київ, 1980. С. 19, 20, 24.

⁷³ Там само. С. 24–25.

⁷⁴ Записано 09. 08. 2005 р. у м. Львові від уродженця с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Тарнавського Анатолія Герасимовича, 1940 р. н.; НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 1–26 зв.

⁷⁵ Гребинь І. Ф. Народное жилище в системе обычаев, обрядов и верований / И. Гребинь // Украинцы. Москва, 2000. С. 194.

⁷⁶ Данилюк А. З глини, дерева і соломи. Пам'ятки народної архітектури Західного Поділля / А. Данилюк. Тернопіль, 2003. С. 9.

будівництва: між дубовими стовпами, вкопаними в землю або поставленими по кутах будівлі на підвалини, закладали дилі та плахи. Після цього стіни могли обробляти або “в накидку” (в заповнення каркаса – нерівні дошки, дилі, кругляк, забивали дерев’яні кілочки, після чого усю поверхню стіни закидали сумішшю полови чи короткої соломи з глиною), або “через дилі” (на брус або диль наклали зверху ряд вальків – суміш соломи-мерви з глиною завдовжки до 20 см, які вгорі знову притискали брусом). Після цього поверхню стін замазували глиною і білили⁷⁷.

Докладну характеристику українського традиційного будівництва південно-західної Волині та північно-західної Галичини зробив знавець народної архітектури українців Роман Радович. На основі використання будівельних матеріалів та застосування технік будівництва у другій половині XIX – на початку XX ст. на означених теренах, дослідник виділяє чотири етнографічно-архітектурні райони: північний (Галицька Волинь) – зрубна та каркасно-дильована техніка будівництва стін житла, які часто співіснували в одній споруді; північно-західний (Надсяння) – зрубна, спорадично зрубно-каркасно-дильована техніка будівництва із соснових пластин; центральний (Опілля) – переважання каркасно-валькованих жител; південний (придністрянське жидачівсько-самбірське Прикарпаття – Підгір’я⁷⁸) – дерев’яні житла зрубної, зрубно-каркасної або каркасно-дильованої конструкції (у західній частині їхні фасади оздоблювали смугами, у східній – обмазували глиносоломою і білили)⁷⁹.

Щодо народної архітектури Бойківщини, А. Данилюк зазначив, що традиційні бойківські хати були з ялиці чи смереки – їх зводили в зруб із кругляків, плениць чи брусів; за винятком сіл Старосамбірського і Турківського районів Львівської області, бойки свої хати не білили⁸⁰. Схожі будівельні традиції (відкритий зруб зі смереки чи ялиці) існували також на більшій частині Гуцульщини⁸¹. На Лемківщині хати будували з кругляка (південні райони), півкругляка (північні райони), дерева, обтесаного з двох або чотирьох боків (центральні та західні

⁷⁷ Данилюк А. Волинь: пам’ятки народної архітектури / А. Данилюк. Луцьк, 2000. С. 11–13.

⁷⁸ Існування Підгір’я як окремого історико-етнографічного району заперечує Михайло Глушко (Глушко М. Історико-етнографічне районування Галичини: сучасний погляд / М. Глушко // Історичні пам’ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка): Матеріали Четвертої краєзнавчої конференції 10 листопада 2006 року. Львів, 2008. С. 187).

⁷⁹ Радович Р. Б. Традиційне житлово-господарське будівництво українців Північно-Західної Галичини і Південно-Західної Волині другої половини XIX – початку XX ст.: Етнічні риси і локальна специфіка. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р. Радович. Львів, 2007. С. 13–15.

⁸⁰ Данилюк А. Народна архітектура Бойківщини / А. Данилюк. Львів, 2004. С. 24–25.

⁸¹ Данилюк А. Скарби народної архітектури Гуцульщини / А. Данилюк. Львів, 2000. С. 11.

райони)⁸². Зведення дерев'яних хат у Карпатах здійснювали найняті професійні майстри-будівельники⁸³, через що традиційних толок не скликали. Сусіди допомагали виконувати лише деякі підсобні роботи⁸⁴.

Будівельний матеріал жител населення української Буковини різнився залежно від місцевості. Українці, що проживали північніше Прута, будували хати з м'якої деревини, частково – з хмизу чи лози, обмазаних глиною. У басейні Серета житла були стовпової конструкції з глинобитними стінами⁸⁵.

На теренах Закарпаття головним будівельним матеріалом було дерево. Дослідник народного будівництва цього адміністративно-територіального краю Павло Федака за зовнішнім виглядом стін будівель поділяє його територію на декілька зон: 1) гірські райони (частини Гуцульщини, Бойківщини та лемківсько-бойківське пограниччя, верхів'я Тересви) – повністю відкритий зруб із хвойних порід дерев; лише при переході з гір у долину зрубні хати, з метою утеплення, інколи обмазували зісередини або ззовні жовтою глиною; 2) низовинні райони (сучасні Ужгородський, Виноградівський р-ни, південна смуга Іршавського, Хустського та Свалявського р-нів) – житла з колод з листяних порід дерев, обмазані глиною і побілені як ззовні, так і зі середини; 3) перехідна зона (долини басейну рік Тересви, Ріки) – хати з колод з хвойних і листяних порід дерев з відкритим зовні зрубом (інколи обмазані глиною на стиках брусів) та побілені зісередини; 4) Перечинщина, зокрема долина ріки Тур'ї – житла з нерівних тонких букових кругляків, обмазані жовтою глиною, змішаною з половиною, й побілені у синій колір. У безлісих низовинних районах Закарпаття житло будували з глини, поклади якої на цій території були значними. Житла зі саману (“вальки”, “вальок”) відомі тут з другої половини XVIII ст., хоча не виключено, що будували їх і давніше. За день-два до виготовлення саманних цеглин глину декілька разів змочували; для міцності і вологостійкості “вальків” до неї додавали половину чи дрібно нарізану соломку (“січку”) й перемішували заміс, перетоптуючи ногами. Саман формували в дерев'яних прямокутних формах без дна розміром 30x15x15 см. Стіни саманних хат як зісередини, так і ззовні обмазували жовтою глиною, а потім білили⁸⁶.

⁸² Сивак В. Житло та його внутрішнє планування. Екстер'єр / В. Сивак // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. Львів, 1999. Т. 1: Матеріальна культура. С. 262.

⁸³ Гошко Ю. Г., Кіщук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. / Ю. Гошко, Т. Кіщук, І. Могитич, П. Федака. Київ, 1987. С. 239–241; Зубрицький М. Із Старосамбірського (Наука не пішла в ліс) / М. Зубрицький // Діло. 1901. 20 липня (2 серпня). С. 10; Його ж. Селянські будинки в Мшанци Старосамбірського пов. // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. XI. С. 3; Його ж. Село Мшанець Старосамбірського повіта. Матеріали до історії галицького села. Львів, 1907. С. 120, 131.

⁸⁴ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 84, 93, 102.

⁸⁵ Bevölkerung der Bukowina = Населення Буковини / Пер. з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького (Текст нім. (репринт 1889) і укр. мовами). Чернівці, 2000. С. 117.

⁸⁶ Федака П. М. Народне житло українців Закарпаття... С. 138–142, 155–156.

Якщо йдеться про традиційне будівництво інших історико-етнографічних регіонів України, то для Північного характерним було переважання зрубних споруд⁸⁷, для Південно-Східного – каркасних⁸⁸.

На основі викладеного матеріалу видно, що на тих українських етнічних теренах, де було поширене зрубне будівництво, взаємодопомогу найчастіше називали “поміччю”, а там, де переважало каркасне будівництво її називали “толокою”. Ще раз підкреслимо: на теренах Бойківщини та більшої частини Надсяння, де переважало зрубне будівництво, на означення взаємодопомоги як під час зведення жител і господарських споруд, так і під час виконання інших робіт, слово “толока” майже не вживали. У західній частині Волині, де його теж вживали спорадично і, здебільшого, під час будівництва, в минулому також переважали зрубні хати, і лише згодом поширилося будівництво стін із застосуванням глини. Можливо, саме тоді взаємодопомогу під час зведення житла та господарських споруд на цих теренах і почали називати “толокою”.

Проте, як уже згадувалося, застосування глини під час будівництва на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України відоме здавна. На основі археологічних джерел В. Баран стверджує, що у раньослов'янського населення, яке проживало між Дністром та Прип'яттю, зокрема у склавинів, наземна частина напівземлянкових жител могла бути виконана в одній з двох будівельних технік – у зрубній або у стовповій з глиняною обмазкою стін⁸⁹. На відміну від археологів Ірини Русанової та Бориса Тимошука, які вважали стовпову техніку будівництва у носіїв Празько-Корчацької культури генетично давнішою за зрубну, В. Баран стверджує, що перевага стовпової чи зрубної конструкції стін у ранньосередньовічних слов'янських житлах є не хронологічною ознакою, а “даниною певним традиціям, певній моді, притаманній кожному поселенню зокрема”⁹⁰. Учений наголошує:

У цьому контексті варто підкреслити, що у Верхньому та Середньому Подністров'ї на пізніх поселеннях попередньої Черняхівської культури також відкриті чотирикутні житла-напівземлянки з піччю-кам'яною в одному з кутів. Деякі з них мають стінки стовпової конструкції (Черепин), інші – зрубної (Теремці). Ця обставина підкреслює життєвість обох тенденцій слов'янського житлобудування, принаймні на Дністрі, з IV ст. Така традиція була властива для поселень на всій території Празько-Корчацької культури⁹¹.

⁸⁷ Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини XX ст. / Р. Радович // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1997. Вип. 1. Київське Полісся. 1994. С. 62–82; Його ж. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX – початок XX ст.) // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 2003. Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 83–94.

⁸⁸ Гошко Ю., Сілецький Р. Поселення, двір, житло / Ю. Гошко, Р. Сілецький // Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. С. А. Макарчука. Львів, 2004. С. 235–236.

⁸⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В. Баран. Київ, 1972. С. 16, 20. 67.

⁹⁰ Баран В. Д. Давні слов'яни... С. 35–36.

⁹¹ Там само.

Але чому взаємодопомога під час будівництва зі застосуванням глини набула назву “толока”?

Ключ до розв’язання цієї проблеми, на нашу думку, варто шукати у приготування будівельного глиняного замісу (“гряси”, “болота”⁹²) для зведення та тинькування стін, валькування стелі. Для кожної з цих робіт компоненти замісу мали певну специфіку, але переважно його виготовляли із глини, соломи чи полови та води (подекуди, якщо було потрібно, для в’язкості додавали кінський гній). Найімовірніше, спершу глину місили тільки для обмазування стін, і лише згодом – для валькування стелі. Тому навіть у тих місцевостях, де будували зрубні хати, а стелю валькували (Карпати⁹³, Полісся⁹⁴), слово “толока” на означення взаємодопомоги під час будівництва не вживалося. У тому, що обмащення глиною стелі на Поліссі є явищем доволі пізнім переконує одне з досліджень Р. Радовича. На основі великої кількості польового матеріалу автор дійшов висновку про те, що первісною присипкою стелі служив товстий шар піску, який на початку ХХ ст., у зв’язку з поширенням стель незначної товщини, укладених на три невеликі в перекрої сволоки, був замінений тонким шаром “ливої” глиносоломи чи рідкої суміші глини із січкою⁹⁵.

Глиняний заміс виготовляли переважно так. Спершу на дворі викопували широку й не дуже глибоку яму, куди насипали заготовлену заздалегідь глину та інші компоненти (полову, різану соломку, кострицю з льону, кінський гній тощо), наливали води. Після цього до ями заводили коня, котрий ногами перемішував глиняний заміс. Толоківці ж підсипали до ями глину, полови та соломку, підливали воду. До кінця ХІХ ст. на українських етнічних теренах найбільш розповсюдженою робочою твариною був віл, а не кінь⁹⁶. Тоді для перемішування будівельного глиняного замісу використовували саме його (вола), що зумовлювала й об’єктивна причина:

Скликали людей п’ятнадцять-двадцять на толоку. [...] Раніше були тільки дильовані хати, бо було більше дерева (в п’ятдесятих – шістдесятих роках почали масово будувати дешевші саманні і вальковані). Дильовану хату будували так: робили дерев’яні стовби, в яких були такі ‘ари, куди чоловіки закладали дилі – доски, которі жінки обмотували вальками. Якщо була глина, то для вальків робили глиняний заміс, а якщо не було, бо не скрізь була глина, брали чорнозем. Збоку подвір’я відгороджували ділянку землі, і щоб заміс не розлазився по подвір’ї,

⁹² НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 15, 16.

⁹³ Гошко Ю. Г., Кішук Т. П., Могитич І. Р., Федака П. М. Народна архітектура Українських Карпат... С. 70.

⁹⁴ Радович Р. Розвиток поліського житла: проблема генезису стелі / Р. Радович // Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів, 2008. Вип. 43 / За ред. М. Глушка. С. 95–107.

⁹⁵ Там само. С. 107.

⁹⁶ Глушко М. Витіснення вола конем як упряжної тварини в господарстві українців: соціально-економічні аспекти / М. Глушко. // Народознавчі Зошити. 2001. № 3. С. 563–569.

викопували неглибокий котлован, де бики (воли) змішували до готовності глину або чорнозем з посіченою соломою і водою. Якщо не було биків, то брали коні. Юнаки в котловані водили биків за лигач, а якщо коней – за вуздечку по кругу то в один бік, то в другий, щоб вони перемішували весь заміс. Як в господаря був один бик, то одного заводили, а так частіше заводили двох. Перевага биків над кіньми була в тому, що при ходьбі кінь піднімає ногу і ставить прямо, в коня – копито. А в бика – ратиця, він як ставить ногу, то викручує її, до того ж заміс іде помежи ратицю і тому краще перемішується. Після перемішування чоловіки вилами подавали будівельний заміс жінкам, які робили вальки – скручували його на таких козлах з досок. Потім дильовану хату штукатурили. Штукатурку готували в таких чанах з жовтої глини і піску, мішаючи їх лопатою. Щоб вона краще трималася, добавляли кінський гній⁹⁷.

Окрім виготовлення глиняного замісу за допомогою робочої худоби, могли його перемішувати й ногами людей – толоківці, зокрема безпосередньо на землі двору, або на розстеленому на ній рядні, чи у великих дерев'яних посудинах. Якщо вальки виготовляли з довгої соломи, то її вимочували руками у рідкій глині⁹⁸.

Можна припустити, що перемішування будівельного глиняного замісу за допомогою робочої худоби здійснювали здавна суто з раціональних міркувань: зведення споруд із каркасно-дильованими стінами потребувало його у значній кількості, до того ж він набагато важчий за людину, а будова його ноги дозволяла виготовити якісніший заміс.

На нашу думку, саме через те, що під час виготовлення будівельного замісу з глини, води та полови/соломи робоча худоба “толочила” (товкла) його ногами, описаний процес й отримав назву “толока”. Згодом слово “толока” поширилося на все будівництво з використанням глини, яке вимагало великої кількості робочих рук. З плином часу воно перейшло й на інші гуртові роботи, зокрема на обжинки. Лише в ХІХ–ХХ ст. завдяки узагальненню народознавців термін “толока” став синонімом трудової взаємодопомоги загалом.

Найближчим до взаємодопомоги значенням слова “толока” є відробіткова рента, або після її скасування на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України у 1840-х роках – добровільне виконання селянами робіт для великих землевласників⁹⁹.

Зважаючи на обмежений обсяг статті ми не вдаємося до детальної характеристики цього значення слова “толока”, адже толока як відробіткова

⁹⁷ Записано 09. 08. 2005 р. у м. Львові від уродженця с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Тарнавського Анатолія Герасимовича, 1940 р. н.

⁹⁸ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 218-е, арк. 25, 33; Записано 12.07.2009 у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Мичка Івана Ілліча, 1931 р. н.; Записано 12.07.2009 у с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл. від Кравчук Ганни Бенедиктівни, 1933 р. н.

⁹⁹ На українських етнічних землях, які входили до складу Австрійської імперії толока як відробіткова рента була скасована 1848 р. На Правобережжі, що перебувало під владою Російської імперії, її ліквідували у 1847–1848 роках у ході “Інвентарної реформи”.

рента є пізнім явищем. Зокрема, сам термін з такою семантикою у писемних джерелах вперше згадується близько 1471 р. Так, у люстрації Київської землі йшлося:

Село Глевака*, а в томъ селе 8 челвка; а тые люди на толоку хоживали до Белагорода, а иного ничего не знали, ни подымщины не даивали; а никоторое службы не служивали”¹⁰⁰. Далі у люстрації зазначено: “Село Гуляльники, а въ томъ селе 11 челвка а отамонъ, а вси слуги, на войну хоживали, а иного ничего не знали; а подымщину на третий годъ даивали за великого князя Витовта. А князь Семень увель былъ на нихъ новину – сено косити, на толоку ходити, а ставъ сыпати; а того дей имъ и старины не бывало, то новина на нихъ”¹⁰¹.

Михайло Грушевський з цього приводу писав:

З робіт споконвіку тяжіла на людности робота городова й мостова. Попри се в сусідстві княжих дворів селян з часом почали притягати й до різних інших робіт – як підводи, кошенне сіна або толоки. Як давно се почало ся, годі сказати. В старій Русі не знаходимо на се виразних вказівок, можна тільки для підвод з всякою правдоподібністю припустити староруські початки – в “повозі” й обовязку перевозити княжі ба’ажи при полуді. Але судячи з [...] зізнання про практику Витовтових часів, початки таких двірських робіт треба датувати принаймні XIV віком (хоч може й не всюди). Одначе сі роботи – чи то в виді одної або кількох толок, себто участі в двірських роботах на заклик двірського тивуна, на його страві й частованню, чи то в виді певних робіт [...] з початку не були великі – не більше кількох днів до року. Вони починають розвивати ся, загалом беручи, доперва з кінцем XV в., з розвоєм панщини й кате’орії робітних людей взагалі¹⁰².

Отже, первісно толока існувала як взаємодопомога й лише згодом стала повинністю, через що пов’язування етимології цього терміна з панщиною чи примусовою роботою¹⁰³ є не переконливим. У толоці як відробітковій ренті чи добровільному виконанні робіт (переважно хліборобських) для великих землевласників, окрім гурту людей, немає нічого такого, що асоціювалося б з коренями “*товк=толк*”. І це не дивно, позаяк адаптація звичаю взаємодопомоги до відповідних реалій відбулася у період пізнього середньовіччя – після зникнення первісного семантичного значення слова “*толока*”.

* Тепер смт Глеваха Васильківського р-ну Київської обл.

¹⁰⁰ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе (далі – Архивъ ЮЗР). Киевъ, 1890. Ч. 7. Т. 2: Акты о заселеніи юго-западной Россіи. С. 1.

¹⁰¹ Архивъ ЮЗР... С. 1.

¹⁰² Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. Київ, 1994. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. С. 133.

¹⁰³ Етимологічний словник української мови... Т. II. С. 453.

У переважній більшості наукової літератури, де присутній термін “толока”, поряд із взаємодопомогою він означає також поле під паром, на якому випасають домашню худобу¹⁰⁴. Такої семантики це слово могло набути лише після запровадження на українських етнічних землях парової системи рільництва.

Дослідивши господарство слов'ян між Дністром і Прип'яттю у V–VII ст., В. Баран допускає, що сівозміну, принаймні озимих (пшениця) та ярих (ячмінь, просо) культур, вже використовували склавини. І все ж, не зважаючи на наявність у них досконалих орних знарядь, що уможлилювали виникнення двопільної системи рільництва, про ступінь її побутування у носіїв Празько-Корчацької культури судити важко, позаяк конкретні дані про неї відсутні¹⁰⁵.

Знавець народної агротехніки українців Степан Павлюк зазначає, що існування парових полів простішої форми у дворічному циклі є вірогідним навіть для господарства носіїв Черняхівської культури (III–V ст.). Проте відсутність писемних джерел унеможливує остаточне з'ясування генези систем рільництва на українських етнічних теренах в добу спільного проживання сусідніх слов'янських і неслов'янських етносів¹⁰⁶.

Чернівецький історик Любомир Михайлина вважає, що парова система рільництва на території між Дніпром та Карпатами найперше виникла у господарстві носіїв Райковецької культури (VIII–X ст.). Учений дійшов висновку, що “з метою збільшення продуктивності землеробства слов'янські общини VIII–X ст. переходять від підсічної та перелогової системи до постійної обробки одних і тих же орних земель, тобто до парової системи рільництва (трипільля)”¹⁰⁷.

Натомість С. Павлюк вважає, що історично між перелоговою та трипільною польовими системами рільництва існувало двопільля: “Обробіток ґрунту орним знаряддям дав можливість збільшити термін експлуатації ділянок. Так із перелогової системи землеробства виникла двопільна”¹⁰⁸. Щодо трипільля, то учений зазначає, що воно з'явилося на більшій території Київської Русі лише на початку II тис. (тоді воно побутувало майже скрізь у Європі). Найшвидше трипільна система рільництва сформувалася у лісостеповій зоні України, чому сприяли демографічні, природно-кліматичні і ґрунтово-ботанічні чинники; натомість у степовій смузі ще тривалий період переважали переліг і двопільля, а в Карпатах трипільну систему зовсім не застосовували¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Горбач О. Словник говірки села Бродина... С. 288, 347; Грінченко Б. Словарь украинскаго языка... С. 272–273; Етимологічний словник української мови... Т. V. С. 593–594; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок... С. 295.

¹⁰⁵ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю... С. 71.

¹⁰⁶ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. Павлюк. Київ, 1991. С. 71–72.

¹⁰⁷ Михайлина Л. П. Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами (за матеріалами райковецької культури) / Л. Михайлина // Питання історії України: 36. наук. статей. Чернівці, 1999. Т. 3. С. 61.

¹⁰⁸ Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження) / С. Павлюк. Київ, 1986. С. 51–52.

¹⁰⁹ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України... С. 77–78.

Двопільна система рільництва не була остаточно витіснена не лише з господарства селян Київської Русі. Так, толоко-царинна система рільництва, як одна з простіших форм двопільля, ще довго побутувала в Українських Карпатах¹¹⁰. Зокрема, подекуди на Бойківщині земельні угіддя на царину та толоку ділили ще на початку 1940-х років¹¹¹. Натомість на пастушо-землеробській Гуцульщині толоко-царинну систему рільництва не застосовували. Дослідники стверджують: на теренах цього історико-етнографічного району рало не було відоме, а дерев'яний плуг почали використовувати лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст., що свідчить про відсутність тут у давнину як орних знарядь, так і орних систем рільництва¹¹².

На думку С. Павлюка, громадське регулювання орних земель із пасовищним чергуванням при паровій системі рільництва, поширене на теренах усіх історико-етнографічних регіонів України, можна розглядати як господарсько-виробничу трансформацію від двопільного циклу, законсервованого в Карпатах. Однією з причин виникнення толоко-царинної системи рільництва, що стала “розумним компромісом між необхідністю розвитку зерновиробництва і зростаючими потребами тваринництва”, було розширення посівних площ, а отже, зменшення площі пасовиськ¹¹³.

Більш-менш докладні описи карпатського двопільля подали у своїх дослідженнях народознавці другої половини XIX – першої половини XX ст., зокрема Михайло Зубрицький: “Одного року орали один бік все поле і засівали, і в тім боці була царина, по другім боці орали лиш по кілька стай, починаючи від хиж, все інше поле лежало перелогом, і там була толока”¹¹⁴.

Толоко-царинна системи рільництва могла виникнути лише за наявності серед сільського населення міцних громадських інститутів, адже суворе дотримання кожним господарем переміни поля було обов'язковим. Характерно, що всі села, розташовані вздовж рік, царину й толоку змінювали одночасно й рівномірно. У другій половині XIX ст. громадські традиції толоко-царинного циклу ослабли: толоку, угноєну після кошарування, використовували під землеробські культури й наступного року, проте господар попередньо обгороджував її¹¹⁵. М. Зубрицький зазначив: “Як хто мав в толоці дальше від села, поза зорані стаї кусник справленого поля і зорав його, обгороджував “вирлиньом”, бо інакше це була би все спасла худоба”¹¹⁶.

¹¹⁰ Павлюк С. П. Хліборобство / С. Павлюк // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2-х т. Львів, 1999. Т. 1: Матеріальна культура. С. 141.

¹¹¹ Мандибура М. Д., Павлюк С. П. Землеробство / М. Мандибура, С. Павлюк // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1983. С. 93.

¹¹² Мандибура М. Д., Павлюк С. П. Землеробство / М. Мандибура, С. Павлюк // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1987. С. 109.

¹¹³ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України... С. 75–76.

¹¹⁴ Зубрицький М. Село Мшанець... С. 121.

¹¹⁵ Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат... С. 53–55.

¹¹⁶ Зубрицький М. Село Мшанець... С. 121.

Сучасний провідний знавець традиційного скотарства Середнього Полісся Микола Гладкий зазначає, що ще в другій половині XIX – першій третині XX ст. поліщуки випасали домашніх тварин на орних землях, поділяючи сільськогосподарські землі на “ріллю” (угіддя, на яких сіяли озимину та ярину) та “толоку” (“вигон”, “погон”, “гуляще поле”, “політок”): “У нас поле у три руки: озимина, ярина і толока” (с. Кухарі Іванківського р-ну Київської обл.). Вчений стверджує, що у другій половині XIX – першій третині XX ст. у поліщуків існували три види толочних земель: загальногромадська толока, виділена згідно з рішенням громади й доступна всім мешканцям села (подекуди, в межах одного населеного пункту таких ділянок могло бути декілька); землі заможних власників, які, задля їхнього угноювання, безкоштовно або за відповідну плату відводилися для випасу селянської худоби; незначна ділянка поля під паром, спеціально виділена селянином для випасу власної худоби (відведення облогуєчих земель під пасовиська трансформувалося із загальногромадської в індивідуально-приватновласницьку справу через скорочення сільських пасовиськ, особливо з кінця XIX ст.)¹¹⁷.

У східнополіських селах земля, яка впродовж року відпочивала від посівів (“облугувала”), як вже зазначалося, також називалася “толокою” – на тих площах, які тимчасово знаходились у загальному користуванні, випасали худобу, що належала всім членам сільської громади¹¹⁸.

Отже, з впевненістю можна констатувати лише те, що на українських етнічних теренах двопільна система рільництва утвердилася не раніше кінця VII–VIII ст. А це означає, що термін “толока” в значенні “поле під паром” не міг існувати раніше. Однак це твердження не узгоджується з можливістю поширення цього терміна з українських етнічних земель на інші терени Слов’янщини під час великого розселення слов’ян у VI–VII ст.

Суперечність зникає, якщо первісною семантикою слова “толока” вважати “пасовисько для худоби”, а не “поле під паром, на якому випасали робочих тварин”. Відповідну думку підтверджує значна кількість фактів. Зокрема, при наявності карпатського двопілля орні землі села, розміщені за городами, річка ділила на дві частини: поле (“царину”) та пасовисько (“толоку”)¹¹⁹. Це твердження містить два цікаві моменти. Момент перший: безпосереднє підтвердження того, що “толока” – це насамперед пасовисько. Момент другий: свідчення давності цього слова в такому значенні, адже поділ земель на толоко-пасовищну та орну частини за допомогою водної артерії здійснювався з метою захисту посівів від поїдання та витоптування тваринами за відсутності практики обгороджування пасовиськ.

¹¹⁷ Гладкий М. І. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX – першої третини XX ст. (Історико-етнографічне дослідження) / М. Гладкий. Дрогобич, 2007. С. 114.

¹¹⁸ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 285, арк. 122.

¹¹⁹ Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат... С. 52.

На відміну від толок двопільної толоко-царинної системи рільництва, які належали до тимчасових пасовиськ, в Українських Карпатах існували також постійні пасовиська в межах сіл, які називалися “толоками”. На Верховині вони, зазвичай, займали схили гірських хребтів, у передгір’ях і на рівнині – зволожені чи болотисті луки вздовж річок. Ці толоки перебували у колективній власності чи спільному користуванні сільських або урбаріальних громад. Їхня площа була значною (наприклад, у 1936 р. тільки в Закарпатті вона становила 58082 га), проте постійно скорочувалася, адже селяни поступово розорювали толоки, перетворюючи їх на поля. Ті ж толоки, які продовжували використовуватись як випаси, через надмірну експлуатацію часто ставали пустищами¹²⁰.

Саме “пасовисько” є найбільш поширеним значенням слова “толока”. На відміну від семантики “взаємодопомога”, воно присутнє на всій українській етнічній території, незалежно від природно-географічних умов. У селах сучасного Богородчанського району Івано-Франківської області слово “толока”, окрім значення “взаємодопомога”, також вживалося у значенні громадського пасовиська для худоби¹²¹. М. Онишкевич навів такі визначення терміна “толока”, що побутували у бойків: “пасовище в лісі” (села Багнувате, Ісаїв, Лосинець, Присліп, Шандровець Турківського р-ну, Жупани, Орів, Плаве, Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.); “пасовище” (села Бітля, Матків, Хащів Турківського р-ну Львівської обл., Жукотин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.); “неоране поле, на якому пасуть худобу” (села Велика Волосянка Старосамбірського р-ну, Присліп Турківського р-ну Львівської обл.); “ніколи неорана земля” (села Коростів Сколівського р-ну, Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.)¹²². Наші польові етнографічні матеріали зі сіл Старосамбірського району Львівської області також засвідчують, що термін “толока” на цих теренах вживали переважно саме для позначення пасовиська¹²³. У с. Торуні Міжгірського району Закарпатської області слово “толочити” означало “м’яти, топтати траву”: “Трава велика – піде по траві і потолочив траву”; “Дес корова зайде у траву і їй не спасе, а лиш потолочит”¹²⁴.

На Гуцульщині слово “толока” зафіксоване переважно зі семантикою “обгороджене пасовище поблизу села (переважно громадське)”: “Толока, власність громади [...]. На толоці пасуть коні, вівці, маржина, як вернуть з полонини”; “Толока то вищ’є де випасайуте’и корови ул’іті та шо ни жинут на полонину”; “Маржину в’їгнали перше на толоку”¹²⁵.

¹²⁰ Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Історико-етнологічне дослідження / М. Тиводар. Ужгород, 1994. С. 48.

¹²¹ Записано 12. 07. 2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дирів Євдокії Олексіївни, 1929 р. народж.

¹²² Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок... С. 295.

¹²³ Див. Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 1, 13, 75.

¹²⁴ Словарь карпатоукраинского торуньского говора... С. 187.

¹²⁵ Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування / Т. Ястремська. Львів, 2008. С. 121.

Дослідниця лексики відгінного пастухування гуцульського говору Тетяна Ястремська зазначає, що відомий мовознавець Ян Янுவ, записуючи матеріали у посленні Верховина, вияв, що за об'єктом випасання гуцули розмежовували слова “толока” та “пастівник”: “Пастівник для тельит, а толука для коров”. Це саме підтверджують сучасні записи: “Паст’іуник – обгородж’ене пасовищ’е б’іл’а хати дл’а овец а толока – дл’а кор’іу”¹²⁶.

На закарпатській частині Гуцульщини, у селах Косівська Поляна і Росішка Рахівського району, словом “толока”, окрім взаємодопомоги, позначали близьке до села пасовисько, а також громадські землі (угіддя, ліс)¹²⁷.

Як уже зазначалося, подекуди на теренах Гуцульщини слово “толока” мало значення, зокрема, обгородженого вигону (“Толока на сел’і”), а термін “клака” означав взаємодопомогу¹²⁸. Схоже явище простежується також серед буковинців, де слово “толока” означає “непридатну для посіву ділянку землі, на якій пасуть худобу”¹²⁹.

На Лемківщині термін “тлік”, за словами мовознавця Івана Верхратського, був синонімом польського слова “*tiok*” та східногалицького “толока” (“обліг”, “переліг”)¹³⁰.

У писемних джерелах термін “толока” в значенні місця для випасу худоби відомий з другої половини XV ст. Так, у люстрації Київської землі 1471 р. зазначено: “Городь Житомиръ: а на городе [...] челяди два паробки, а две жонце, а трое детей малыхъ; а воловь 15; гуси и куры есть; сееное пашни досыть по одномъ плузе, а по толоце по одной”¹³¹. Проте цілком можливо, що він вживався набагато раніше. С. Павлюк зазначає, що аграрний археологічний матеріал і архітектоніка поселень ранніх слов’янських культур (починаючи від зарубинецької та включно зі східнослов’янськими археологічними культурами другої половини I тис.), вказують на відсутність у їхніх носіїв приміщень для утримання худоби у межах поселень¹³², припускаючи існування у цей період спільних для родового колективу загонів безстійлового утримання худоби за їхніми межами¹³³. Вони були необхідними, адже ранньослов’янські громади володіли доволі значним поголів’ям худоби, що відомо як за археологічними¹³⁴, так і за писемними джерелами¹³⁵.

¹²⁶ Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. С. 121.

¹²⁷ Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок... С. 193.

¹²⁸ Горбач О. Словник говірки села Бродина... С. 288, 347.

¹²⁹ Словник буковинських говірок... С. 548.

¹³⁰ Верхратский І. Про говори галицких лемків / І. Верхратський. Львів, 1902. С. 474.

¹³¹ Архивъ ЮЗР. Ч. 7. Т. 2. С. 5; Словник староукраїнської мови... С. 435.

¹³² Законник Київської Русі “Руська правда” засвідчує існування стійлової забудови індивідуального господарства в XI ст.

¹³³ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України... С. 100–102.

¹³⁴ Баран В. Д. Ранні слов’яни між Дністром і Прип’яттю... С. 73.

¹³⁵ Псевдо-Маврикій. “Стратегікон” // Щодра О. М. Практикум з давньої і середньовічної історії України. Львів, 2003. С. 47.

Отже, навіть у VI–VII ст. на українських етнічних теренах могли існувати громадські пасовиська для худоби – толоки, які навіть за використання перелогової системи рільництва мали відгороджуватися від засіяного поля водною артерією задля запобігання потрав худобою посівів. Пізніше, за наявності досконаліших орних знарядь та необхідності підвищення родючості ґрунту, виникла двопільна система рільництва, що не мало внести кардинальних змін в організацію громадських пасовиськ (толок), які й надалі відокремлювалися від ріллі рікою. Натомість родючість ґрунту підтримували вже не лише природним шляхом, а й через випасання на майбутній ріллі домашньої худоби.

Саме у пасовиську для худоби ми вбачаємо первісну семантику слова “толока”, що утвердилася на українських етнічних теренах. Термін “толока” в цьому значенні, на відміну від значення “взаємодопомога”, зустрічається на території України скрізь. Якщо зважати на те, що первісно слово “толока” означало “пасовисько”, то тоді його етимологія має пов’язуватися з робочою худобою: іменник “толока” походить від дієслова “толочити”, “товкти” в значенні “витоптувати посіви, траву” (корінь “товк=толк”). Так завдяки худобі, яка під час випасу витоптувала траву, слово “толока” й набуло значення “пасовисько”.

Для випасу всіх видів худоби населення передгір’я, середньогір’я та високогір’я Українських Карпат здавна широко використовувало й ліси. Хоча у XVIII ст. органи державної влади видавали розпорядження про обмеження чи повну заборону лісового випасу, селяни продовжували вдаватися до нього, позаяк, за давньою традицією, вважали ліси усенародними. У постійні випаси перетворювалася практично вся верхня межа лісів, що прилягала до полонин, а також нижня межа, що прилягала до полів і лук. За підрахунками Володимира Кубійовича, в 1936 р. на Закарпатті у лісах випасалося 8 % всієї великої рогатої худоби та 4,7 % загальної кількості овець¹³⁶. Можемо припустити, що саме через лісовий випас худоби, термін “толока” став означати і громадські ліси.

На основі викладеного матеріалу можемо зробити такі висновки:

Слово “толока” походить від кореня “товк=толк” і пов’язане з дієсловом “товкти” у значенні “витоптувати траву”, “топтати рослинність”. Тому, ймовірно, вже у носіїв слов’янських археологічних культур, які проживали на території України в першій половині I тис. н.е., воно означало те пасовисько, де випасалася переважно велика рогата худоба.

Завдяки використанню робочої худоби (волів, коней) для виготовлення будівельного замісу під час зведення стін жител, дієслово “толочити” набуло значення “місити”, а іменник “толока” – “будівництво з використанням глини”. Відтак утвердилось інше його значення, пов’язане із сусідською громадою – “взаємодопомога під час будівництва”. Саме з неї термін “толока” поширився на взаємодопомогу загалом, й завдяки працям учених XIX–XX ст. утвердився як її синонім.

¹³⁶ Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат... С. 43–44.

Слово “толока” зі семантикою “взаємодопомога” могло поширитися на теренах усієї Слов’янщини завдяки носіям Празько-Корчацької (склавини) і частково Пеньківської (анти) археологічних культур, котрі були головним учасником великого розселення слов’ян VI–VII ст. Саме від слов’ян схожі за звучанням та значенням до слова “толока” терміни запозичили сусідні романські, балтські та фіно-угорські етноси.

Приблизно у третій чверті I тис., з утвердженням у господарстві давніх слов’ян двопілля, слово “толока” почало означати також і “поле під паром” – через його використання як пасовиська для худоби.

Значення відробіткової ренти слово “толока” набуло лише в пізньому середньовіччі – ранньомодерний період завдяки бажанню землевласників використовувати працю селян для виконання трудомістких робіт (передусім жнив) у своїх господарствах. Характерною ознакою толоки як відробіткової ренти, що відрізняла її від інших повинностей селян, було неодмінне частування толоківців господарем. Після скасування селянських повинностей цим терміном позначали добровільне виконання селянами робіт для великих землевласників.

SEMANTICS OF THE TERM “TOLOKA” IN THE ACTIVITIES AND CUSTOMS OF UKRAINIANS

Roman TARNAVSKYI

The Ivan Franko National University of Lviv, the Chair of Ethnology
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The article deals with the etymology and semantics of Ukrainian term “toloka”, analogues of which are peculiar feature of all Slavic nations, and were loaned from Slavic people by the neighbouring Romanic, Baltic and Ugro-Finnish ethnoses. On the basis of a huge range of field, archive and library data, the author delivers a well-grounded idea that the noun “toloka” is formed with the help of the root “tovk–talk” and is connected with the verb “tovkty”. It was investigated and traced that the word under consideration has gained a row of semantic connotation, including “a pasture for cows”, “the building with the use of clay”, “mutual help during the building of framework buildings”, “the field under the steam”, “a work-out rent”, “voluntary work of peasants for great landowners in exchange for a meal”, “mutual help in general”.

Key words: toloka, klaka, mutual help, rural community, a pasture, steam, a work-out rent.

**СЕМАНТИКА ТЕРМИНА “ТОЛОКА”
В ЗАНЯТИЯХ И ОБЫЧАЯХ УКРАИНЦЕВ**

Роман ТАРНАВСКИЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии

ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

В статье идёт речь об этимологии и семантике украинского термина “толока”, аналоги которого присутствуют у всех славянских народов, и были переняты от славян соседними романскими, балтийскими и угро-финскими этносами. На основе привлечённого широкого круга полевых, архивных и литературных материалов автор высказывает и обосновывает мысль, что существительное “толока” образовано от корня “товк=толк” и связано с глаголом “толочь” в значениях “вытапывать траву”, “месить глину”. Прослежено приобретение этим словом ряда семантических значений, таких как “пастбище для скота”, “строительство с использованием глины”, “взаимопомощь во время строительства каркасных сооружений”, “поле под паром”, “отработочная рента”, “добровольное исполнение крестьянами работ для крупных землевладельцев за угощение” и “взаимопомощь вообще”.

Ключевые слова: толока, клака, взаимопомощь, сельская община, пастбище, пар, отработочная рента.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2011

Прийнята до друку 6.07.2011

